

Tim van der Grijn Santen

Menno ter Braak en Leopold Fabrizius*

Albert Vigoleis Thelen (1903-1989) was een Duitse dichter en vertaler. In februari 1931 was hij zijn Zwitserse vriendin Beatrice Bruckner naar Nederland gevolgd en een half jaar later vertrokken zij samen naar Mallorca. Over de vijf jaren die ze daar verbleven heeft Thelen een bijzonder boek geschreven dat in 1953 in het Duits bij Van Oorschot is verschenen, Die Insel des zweiten Gesichts. De Thelens zijn in 1936 Franco-Spanje ontvlucht, leefden enige jaren in Zwitserland waar 'Vigo' zich wijdde aan vertalingen van de Portugese schrijver Teixeira de Pascoaes in het Duits en – met medewerking van H. Marsman – in het Nederlands. De Nederlandse uitgaven verschenen bij Meulenhoff in Amsterdam en daarmee had de vertaler Thelen meer succes dan met het uit het Nederlands vertaalde werk van Victor van Vriesland en Menno ter Braak.

Thelen onderhield een uitgebreide briefwisseling met een groot aantal Nederlanders en hoelang hij en de Nederlandse correspondenten elkaar hebben gekend – als dat al het geval was! – beschreef hij in een uitvoerig biografisch overzicht dat hij in 1953 heeft samengesteld. Daarin lezen we onder meer: “Duitsland definitief verlaten in februari 1931. Verblijf in Nederland van februari 1931 tot juli 1931. In deze maanden persoonlijk contact met Victor E. van Vriesland en Menno ter Braak.” Vanaf 1 augustus 1931 verbleven Beatrice en hij dan op Mallorca.

Ter Braak heeft veel voor Thelen betekend, niet het minst doordat hij hem als medewerker voor artikelen over Exilliteratuur had aangeworven. Vanaf maart 1933 schreef Thelen maandelijks onder de naam Leopold Fabrizius recensies voor de rubriek *Duitsche letteren in den vreemde* in het dagblad *Het Vaderland*, waarvan Ter Braak ‘letterkundig redacteur’ was. Dat deze activiteiten direct na de inval van de Duitsers in mei 1940 gestaakt werden, lag voor de hand. Des te verwonderlijker was dan ook de bewering van de directie van *Het Vaderland* in augustus 1945 over Thelens werkzaamheden als recensent: “In de eerste oorlogsjaren verzorgde hij de rubriek van de in het Derde Rijk verboden boeken, totdat hij het raadzaam vond om naar een neutraal land te vertrekken.” De officiële bedoeling van de brief was waarschijnlijk om Thelens weg als ‘goede Duitser’ naar Nederland te effenen, maar de inhoud is zo volkomen onzinnig dat men bijna de indruk krijgt dat de directie eerder haar eigen aanblijven tijdens de oorlog wilde rechtvaardigen.

In *Die Insel des zweiten Gesichts* gaf Thelen uitvoerig weer, hoe hij Leopold Fabrizius was geworden: “Het eerste deel van Thomas Manns Egyptische verhalen was bij Fischer in Berlijn verschenen. Het boek kwam ter bespreking naar het ‘Vaderland’, Ter Braak gaf het door aan zijn medewerker voor Duitse literatuur, Dr. F.M. Huebner¹. Deze weigerde om een auteur te bespreken, wiens werk weliswaar nog in Duitsland verscheen, maar die daarbuiten op de Führer schold. Huebner was bang, doodgeschoten te worden, als hij zich met het

* Dit artikel berust gedeeltelijk op de tekst van het essay *De “Hollandse schrijver” Albert Vigoleis Thelen*.

¹ Op 3 maart 1938 schreef Ter Braak aan Thelen: “(Ik wacht nog steeds op een gelegenheid om Huebner eruit te gooien, want hij bedrijft thans regelrecht Nazipropaganda, maar het lukt me nog steeds niet).”

gewaagde boek inliet; de nazi's kenden geen pardon. Niemand wordt graag doodgeschoten. Ter Braak wist raad. Hij herinnerde zich een Duitse vertaler op Mallorca en stuurde hem een telegram: Wil je de ontheemde Duitse auteurs voortaan voor ons bespreken? Ik telegrafeerde mijn toezegging. Er kwam een lange brief, waarin alle technische details van de medewerking werden behandeld.² Ook stelde Ter Braak me voor om onder pseudoniem te schrijven, opdat ik niet meteen doodgeschoten zou kunnen worden. Akkoord. Zo verkreeg ik een marktkraampje bij 'Het Vaderland' onder de kruideniersnaam Leopold Fabrizius."³

[Der erste Band von Thomas Manns ägyptischen Geschichten war bei Fischer in Berlin erschienen. Das Buch wanderte zur Besprechung ans ‚Vaterland‘, ter Braak leitete es weiter an seinen Referenten für deutsche Literatur, Dr. F.M. Huebner. Dieser lehnte es ab, einen Autor zu besprechen, der zwar noch in Deutschland erscheine, draußen aber auf den Führer schimpfte. Huebner hatte Angst, erschossen zu werden, wenn er sich mit dem heiklen Buch einließe; die Nazis kannten keinen Pardon. Niemand ist gerne erschossen. Ter Braak wußte sich zu helfen. Er erinnerte sich eines deutschen Übersetzers auf Mallorca und schickte ihm ein Telegramm: willst du die heimatlos gewordenen deutschen Autoren inskünftig für uns besprechen? Ich drahtete meine Zustimmung. Ein langer Brief kam, worin alles Technische der Mitarbeit behandelt wurde. Auch schlug ter Braak mir vor, unter einem Decknamen zu schreiben, damit ich nicht gleich erschossen werden könne. Einverstanden. So bekam ich einen kleinen Marktstand beim ‚Vaterland‘ unter dem Krämernamen Leopold Fabrizius.]

Daarbij moet worden opgemerkt dat Thelen, hoewel hij het Nederlands goed beheerste, de recensies in het Duits schreef, waarna Ter Braak ze vertaalde.⁴

Over de briefwisseling tussen Menno ter Braak en Thelen

Wie de brieven van Thelen aan Ter Braak en omgekeerd leest, krijgt door de vertrouwdsheid die daaruit spreekt de indruk, dat beiden elkaar geregeld hebben ontmoet, zeker in dat halve jaar in 1931, toen Thelen in Amsterdam woonde. Dat blijkt echter helemaal niet het geval te zijn geweest. Op 27 juni 1931 bedankte Thelen Ter Braak voor de brief van de dag ervoor, waarin deze zich positief had uitgelaten over Thelens vertaalproeve van *Carnaval der Burgers*. "Nu zal ik het hele boek op dezelfde manier vertalen. Ja, ik ga akkoord, dat wij elkaar komende woensdag hier in Amsterdam ontmoeten. Tijd en plaats: American tegen 3.30; wij moeten het dan aan ons 'burgerlijke' instinct overlaten om elkaar te vinden." Met andere woorden: in de maanden daarvoor, sinds februari, hadden zij elkaar nog niet gezien. Of deze ontmoeting inderdaad heeft plaatsgevonden, wordt nergens expliciet vermeld, maar in Ter Braaks agenda staat op woensdag 1 juli wel: "Thelen". Op 8 juli schreef Thelen in de begeleidingsbrief bij verder vertaalwerk, dat het goed zou zijn om de vertaling mondeling te bespreken. Ter Braak was in Brussel en Thelen moest een paar dagen naar Duitsland, "dus zullen wij elkaar waarschijnlijk pas na uw terugkeer uit België weer kunnen ontmoeten." Dat woordje "weer" bevestigt de eerdere ontmoeting.

In dat licht is het nogal vreemd, wat Thelen op 2 april 1939 aan Marsman schreef: "ik ken menno persoonlijk niet (behalve die paar uren toen op mijn kamer)." Een kwaadwillige

² Deze brief ontbreekt op de website van de Stichting Menno ter Braak.

³ *Die Insel des zweiten Gesichts*, p. 591.

⁴ In een brief aan Thelen (4 november 1938) verontschuldigde Menno ter Braak zich, dat hij diens recensie voor de rubriek 'Duitse Literatuur in den Vreemde' nog niet had vertaald.

lezer zou hieruit kunnen opmaken, dat Ter Braak Thelen op zijn kamer in het American Hotel had bezocht. Maar met American bedoelde Thelen Café Americain onder het American Hotel en zelf bewoonde hij een kamer aan de Nicolaas Beetsstraat. Af en toe vertoonde Thelens geheugen merkwaardige leemtes, wat later tot hevige botsingen kon leiden, bij voorbeeld met grafisch vormgever Helmut Salden, die hij nog uit de tijd op Mallorca kende.

Menno ter Braak en Albert Vigoleis Thelen hebben elkaar van 1931 tot 1940 brieven geschreven, waarvan de overgebleven exemplaren in het Haagse Literatuurmuseum rusten en te lezen zijn op de website van de Stichting Menno ter Braak.

Thelen schreef voornamelijk in het Duits. Met Duitstalige mensen correspondeerde Ter Braak eveneens (bijna) steeds in het Duits, waarop zijn laatste brief aan Thelen van 2 maart 1940 een uitzondering vormde – dit nemen we althans aan. Niettemin gebruikten beiden af en toe woorden of uitdrukkingen in het Nederlands. Ter Braaks overgeleverde brieven zijn volgens mij allemaal concepten, ‘kladjes’ dus, vaak slecht leesbaar en lang niet zo netjes als andere weergegeven brieven, bij voorbeeld aan Kurt Lehmann. Dat komt doordat het om brieven uit de eigen nalatenschap van Ter Braak zelf gaat en niet die van Thelen. De Thelens hadden Mallorca in 1936 hals over kop verlaten en wat zij toen achterlieten, is grotendeels verloren gegaan, wat later ook met andere papieren is gebeurd. Dat het om concepten gaat, verklaart hoogstwaarschijnlijk de tamelijk vreemde fouten die Ter Braak in de ‘nette’ brief ongetwijfeld zal hebben verbeterd: “Es wirdt [!] baldt [!] besser werden!” (4 maart 1938). Voor dat soort fouten was Ter Braak veel te goed ingevoerd in de Duitse taal, waarin hij immers zijn proefschrift had geschreven. Het is dan ook een dilemma, waarvoor men komt te staan als men correcties meent te moeten aanbrengen. Bovendien geldt voor de laatste brief, dat die in het net misschien *wel* in het Duits is vertaald.

Inhoudelijk ging de correspondentie hoofdzakelijk over de mogelijkheden en meer nog de moeilijkheden bij het vinden van een uitgever voor de vertaling van *Carnaval der burgers*, en om de tegenstand bij het plaatsen van een bijdrage in het exiltijdschrift *Mass und Wert*.⁵ In beide gevallen speelde Thomas Mann een bepaalde rol. Hem was namelijk verzocht om een voorwoord bij *Carnaval* te schrijven, maar, om kort te gaan, van een publicatie van de vertaling is het nooit gekomen, ondanks vele pogingen van Thelen. Op 5 februari 1932 schreef hij bij voorbeeld:

“mijn Bazelse vriend Dr. Bruckner – overigens een grote bewonderaar van uw dissertatie – heeft mij verzocht, hem het manuscript van de Karnevalvertaling toe te sturen, daar hij het aan Rascher-Zürich⁶ doorgeven wil. Hij heeft, zoveel ik weet, contact met deze uitgeverij. Staat van uw kant iets deze poging in de weg? Wat heeft Cassirer⁷

⁵ *Mass und Wert* was een tweemaandelijks cultureel tijdschrift, uitgegeven door de Zwitserse uitgever Oprecht en onder auspiciën van Thomas Mann. Het bestond van 1937 tot 1940. Tot 1939 was Ferdinand Lion hoofdredacteur, opgevolgd door Golo Mann. Toen deze naar de Verenigde Staten vluchtte, hield het tijdschrift op te bestaan. In het Zwitserse geschreven Duits wordt het ß-teken vermeden, anders had het tijdschrift wel *Maß und Wert* geheten.

⁶ Max Rascher (1882-1962) was een Zwitserse uitgever.

⁷ Bedoeld is waarschijnlijk de Berlijnse uitgever Bruno Cassirer (1872-1941).

gezegd? Ik hoop dat het manuscript niet verloren gegaan is. Als u het goed vindt, zal ik mijn doorslag naar Bazel sturen, u kunt dan met het origineel verder handelen, als u door de fiasco's niet al ontmoedigd bent. Ik weet van eigen pogingen, hoe moeilijk het op het ogenblik is om een Duitse uitgeverij voor nieuwe auteurs te interesseren. Dan had ik aansluitend aan de nieuwe actie een verzoek: zou het u mogelijk zijn, mij een of twee belangrijke recensies van 'Carnaval' te lenen te geven, die ik in de vorm van uittreksels of eventueel in het geheel vertaald bij de uitgeverij zou willen inleveren. Verder: een Zwitserse krant heeft me verzocht, iets over u mee te delen. Ik denk nu voornamelijk de romans Carnaval en Hampton Court ter sprake te brengen. Zoudt u mij daartoe van korte bio-biografische notities kunnen voorzien? Helaas is het mij hier op dit godverlaten eiland niet mogelijk, ook maar enig contact met de mij zo dierbaar geworden Nederlandse literatuur te hebben."

Ook over de situatie in Spanje uitte Thelen zich in dezelfde brief:

"Met mij, of liever met ons, gaat het op het ogenblik heel goed. Wij hebben het tot een eigen woning gebracht en slaan ons zo goed mogelijk door ons nieuwe Spaanse leven. Op dit moment broeit het in Spanje geweldig, de bloedjonge republiek vecht een bittere strijd tegen bolsjewisme aan de ene kant en katholicisme aan de andere kant. Helaas zal zij te laat inzien, dat een synthese onmogelijk is langs de weg die zij onverstoortbaar aflegt. Tja, de golven, die van deze stoeipartijen en kanonnades uitgaan, zijn grotendeels gebroken als ze via de blauwste van alle zeeën op de kust van dit eiland spoelen. Daarbij blijft men tenminste van overbodig bloedverlies verschoond. [...] Groet u alstublieft Van Vriesland, als u hem eens ontmoet."

Bijna vijf jaar later schreef Ter Braak twee hoopvolle brieven, nadat Thomas Mann hem een voorwoord had toegezegd:

Den Haag, 12-11-1936: "Een werkelijk zeer verheugend bericht! Het komt me voor dat wij nu heel veel hebben gewonnen. Maar ook geheel afgezien van de praktische mogelijkheid van de uitgave verheug ik me van harte over het oordeel van Mann. [...] nu wij een voorwoord van Mann hebben, ook Querido proberen. Ik wacht echter tot ik naders van u hoor. Bermann⁸ is misschien beter in dit geval.

[In een post scriptum] Ik heb een nieuw boek voltooid dat voorjaar 1937 verschijnt. Titel: Van Oude en Nieuwe Christenen (Een boek over het christendom en de democratie). Als we nu succes hebben met C.d.b., zou dit ongetwijfeld geschikt zijn voor een vertaling."

En op 7 december 1936 vroeg Ter Braak:

"Hoe gaat het met de vertaling van 'Karneval'? Ik ben zeer benieuwd. Omdat ik niet weet, of u al een uitgever heeft gevonden, stuur ik u nog een brief van een firma die pas geleden twee Nederlandse boeken heeft uitgegeven en ons schrijft, dat zij nog meer van plan zijn te doen.

Hoorde u al iets van Thomas Mann? De bende heeft hem 'uitgeburgerd'. Eigenlijk is alles nu zoals het moet zijn. Uw artikel over Duitse literatuur 'in den Vreemde' verschijnt aanstaande zondag. Hoe gaat het nu met u? Komt u naar België? Ik hoorde iets daarover van Greshoff, dan zien wij elkaar ongetwijfeld weldra terug."

⁸ Gottfried Bermann-Fischer (1897-1995), schoonzoon van uitgever S. Fischer, had in Stockholm een Exil-uitgeverij opgericht, de Bermann-Fischer Verlag.

De 'uitburgering' van Thomas Mann was voorafgegaan door diens verklaring, waarover Menno ter Braak in *Het Vaderland* van 6 februari 1936 schreef:

“Tot dusverre de moedige verklaring van Thomas Mann, die hem met één slag van alle verdenking zuivert, dat hij in behoedzame neutraliteit zijn positie in Duitschland zou willen handhaven. Dit is de verklaring, waarnaar men uitzag, waarvan de moreele werking stellig groot zal zijn, maar die, mag men vermoeden, ook wel ten gevolge zal hebben, dat zijn werken binnenkort in Duitschland worden verboden. Men kan althans van de Deutsche regeering moeilijk verwachten, dat zij op deze duidelijke taal niet met het eenige haar ten dienste staande middel reageert. Thomas Mann zal zich dat ten volle bewust hebben gemaakt, toen hij deze verklaring opstelde en in de 'Neue Zürcher Zeitung' publiceerde.”

Ter Braak hield zich als redacteur voor het dagblad *Het Vaderland* in het bijzonder met 'Exil' en 'emigrantenlitteratuur'⁹ bezig. Voor Thelen, die bijna voortdurend in financiële nood verkeerde, was Ter Braaks bemoeienis de redding.

Voor de exil-uitgeverijen in Nederland, zoals Querido en Allert de Lange, was het echter ondoenlijk om Nederlandse literatuur in het Duits te verkopen. Een niet onbelangrijk deel van de lezers van hun Duitstalige boeken werd immers in Nederland gevonden en het zou onwaarschijnlijk zijn, dat die lezers een werk van Ter Braak of Van Vriesland in Duitse vertaling zouden gaan lezen. Ten slotte stelde Thelen voor om het boek op Mallorca te laten drukken en het via een 'commissionair' te verspreiden. Voor de vormgeving van het boek kende hij zelfs een eilandbewoner, schreef hij op 22 november 1935: "een bevriende cultuurbolsjewist uit de Folkwangkring." Bedoeld was Helmut ('Bobby') Salden, die ook in de *Insel* een rol zou spelen. Hij was leerling en later leraar aan de Folkwangschule in Essen geweest en in 1933 op staande voet ontslagen, omdat hij weigerde om het Horst Wessellied mee te zingen en omdat hij zijn studenten had verzocht, niet in uniform te komen. Op Mallorca had Salden in 1936 in het verzet tegen het Franco-regime gezeten en was uiteindelijk gevangen genomen. De Spanjaarden durfden een Duitser niet zelf te berechten en zetten hem op een Duits schip dat naar Duitsland voer. In Genua was de bemanning zo dronken geworden, dat Salden had kunnen ontsnappen. Hij had net genoeg geld voor een perronkaartje en reisde daarmee naar Zwitserland, waar hij enige tijd doorbracht bij Thelen en Marsman in Auressio. Toen de vreemdelingenpolitie hem uitwees, begeleidde Marsman Salden naar Nederland, waar vooral Ter Braak zich over hem ontfermde.

Maar terug naar Thomas Mann en zijn voorwoord, waarvan Ter Braak op 14 november 1936 nog zeker leek. In de brief van 20 mei 1937 aan Thelen heette het enigszins bitter: "Thomas Mann zou naar Nederland komen... net zo, als hij een voorwoord voor mijn Carnaval zou schrijven. Ik geloof eerlijk gezegd niet meer aan dat 'zou'. Een schrijver als hij heeft toch niet 9 maanden nodig om zo'n worm te baren?"

⁹ Zo noemde Ter Braak wat we tegenwoordig doorgaans rangschikken onder het begrip exilliteratuur.

Op 3 augustus 1937 klonk Ter Braak iets opgewekter: “Beste Thelen (laten we toch alstublieft dat Herr en Doktor achterwege, aan beide kanten: wij weten immers allebei, hoe het met de ‘Herrschaft’ is gesteld!). Ik was gisteren in Küsnacht bij Thomas Mann. [...] Mijn indruk is werkelijk zeer gunstig. [...] Mann interesseerde zich levendig en niet alleen fatsoenshalve voor uw pogingen met betrekking tot ‘Karneval’. Hij zei me, dat hij een heel sympathieke indruk van u had gekregen en verklaarde de afwijzing van Bermann iets eenvoudiger en minder ‘diep’ dan meneer Bermann zelf in zijn idiote brief (dat was werkelijk het toppunt!): ‘geen geld, weinig kans op succes onder de lezers.’ Verder heeft hij me uit eigen beweging om een bijdrage voor zijn nieuwe tijdschrift gevraagd; natuurlijk onder voorbehoud dat hem die bevalt, maar ça va sans dire.” Dat nieuwe tijdschrift, *Mass und Wert*, leidde voor Ter Braak tot een nieuwe bron van ergernis.

Hij was van mening, dat een hoofdstuk met de titel ‘Christus, de Antichrist’ uit zijn nieuwe boek *Van Oude en Nieuwe Christenen* heel geschikt zou zijn voor dat nieuwe tijdschrift en bood Thelen aan, het tegen betaling te vertalen, ongeacht of het zou worden geplaatst. Nog in Zwitserland schreef Ter Braak vanuit zijn vakantieverblijf Buochs bei Wyrsh-Dürren op 11 augustus 1937: “Stuurt u mij dus het vertaalde hoofdstuk naar Kraaienlaan 36, als u het althans niet voor donderdag af heeft, wat me ongeloofwaardig voorkomt. Ik ben zeer benieuwd. De haakjes hebben bij mij inderdaad een zekere gevoelswaarde, vraagt u maar aan Marsman, hij heeft een zeer geschoold oor voor dergelijke dingen, want ik zelf kan niet echt duidelijk maken, wat ik met mijn haakjes wil zeggen.” Aan het eind van de eerste brief van Thomas Mann, die op de website van de Stichting Menno ter Braak te vinden is, schreef deze op 28 augustus 1937: “Het hoofdstuk over het Christendom zie ik met spanning tegemoet. U weet, dat ik me in het voorwoord voor het Christendom als een basis van de westerse beschaving enigermate heb ingezet. Ik hoop dat uw kritiek op het Christendom derhalve niet al te radicaal is.”

6 september 1937 Ter Braak aan Thelen: “Als bijlage ‘Christus, der Antichrist’, met mijn correcties en bedenkingen. Over het algemeen heeft u mijn bedoelingen voortreffelijk weergegeven, eigenlijke *fouten* zijn heel zeldzaam. Stilistische meningsverschillen van mijn kant heb ik met potlood, door andere woorden of door $\approx \approx$, aangegeven. U stuurt mij dus nog de definitieve tekst. Ik zal die dan nog doorlezen en het geheel naar Thomas Mann sturen.” Er leek even geen vuiltje aan de lucht. Op 3 oktober citeerde Mann, wat Lion, de redacteur van *Mass und Wert*, hem had geschreven. “Een troost in de misère is het werk van Menno ter Braak. Kent u hem al lang? Ik zou ervoor zijn het direct op te nemen, als de auteur met de inkortingen van enige pagina’s instemt.” Mann dacht, dat het daarbij om inkortingen vanwege ruimtegebrek zou gaan en bovendien achtte hij een paar elementen – althans in de Duitse vertaling – ietwat te heftig. “Milde matigingen zouden dus zo mogelijk hier en daar op hun plaats zijn, maar dat komt wel in orde. Ik vind het verheugend, dat ik met de redacteur zo volkomen overeenstem over de waarde van uw werk.”

Uit Ter Braaks brief van 7 oktober bleek dat hij Manns reactie heel positief had opgevat en Mann zou zelfs wel meer hoofdstukken vertaald willen zien voor eventuele opname in *Mass und Wert*. 24 oktober 1937: “Ik hoop dat Mann het besluit neemt om ‘Mass und Wert’

uit te bouwen tot een internationaal tijdschrift op Duitse grondslag! Overigens heb ik Mann geschreven, dat ik de inkortingen in zoverre aan de heer Lion overlaat, dat hij mij een voorstel moet doen. Ik zou het zelf niet kunnen doen, omdat ik immers 'ritmisch' schrijf en mijn ritme niet kan inkorten. En ik hoop dat het wat betreft de matigingen bij kleinigheden blijft, want een Ter Braak castratus is geen Ter Braak. Ik heb nog niets van Mann of Lion gehoord en wacht vol verlangen op genoemd voorstel."

Langzaam pakten de donkere wolken zich samen onder aanvoering van Ferdinand Lion. Op 3 januari 1938 haalde Ter Braak tegenover Thelen zijn gram:

"Intussen heb ik het manuscript met de 'kleine doorhalingen' van de heer Lion teruggekregen en ik moet zeggen, dat ik flink verontwaardigd ben over de zaak. Ik voeg ten eerste het manuscript bij, zoals hij het 'bewerkt' heeft en ten tweede zijn brief en kaart. De 'matige verzachtingen' waarover Mann mij geschreven heeft blijken hier een regelrechte castratie. Mijn eerste reactie was: dat nooit! Mijn tweede: Thelen heeft zoveel moeite gedaan voor de vertaling, ik wil eerst naar zijn mening vragen. [...] Eigenlijk schaam ik me het meest voor de heer Lion! Die, tussen haakjes, met geen woord vermeldt, dat aan de 'kleine doorhalingen' een plan ten grondslag ligt."

Van die 'eerste reactie' getuigde de woedende brief die Ter Braak op 8 januari naar Lion stuurde.

„8-I-38

Zeer geachte heer Lion,

Ik moet u heel openlijk zeggen, dat uw coupures in mijn opstel 'Christus der Antichrist' volgens mij overeenkomen met een volledige castratie (of: een verwijdering van de Antichrist); en voor het castreren gaat men tegenwoordig beter direct naar het Dritte Reich. Het gaat hier namelijk niet, zoals de heer Mann mij indertijd schreef, om enige 'milde matigingen', maar om een volkomen misvorming van mijn stijl, van mijn ideeën, mijn persoonlijkheid; helaas ben ik gedwongen, daaruit op te maken, dat 'Mass und Wert' niet een tijdschrift voor *vrije* cultuur is, zoals in de titel wordt aangegeven, maar een orgaan van een politiek georiënteerd humanisme dat de kritiek op de eigen fouten uit de weg gaat en zo aan de ware humanistische gedachten van een soort Jezuïtisme prijsgeeft.

Tot mijn spijt moet ik u derhalve mededelen, dat ik me in de bedoelingen van uw tijdschrift heb vergist. Onder die voorwaarden trek ik mijn manuscript uiteraard terug. Ik zal de heer Mann van dit verloop op de hoogte stellen, omdat ik hem, die mijn werk zo welwillend tegemoetgetreden is, een verklaring schuldig ben."

Ter Braak wilde dan ook in ieder geval Thomas Mann "van het machiavellisme van Lion op de hoogte stellen" en schreef hem op dezelfde dag een brief met een kopie van zijn brief aan Lion. Tegenover Mann sprak Ter Braak van "verminking": "Eigenlijk is het mijn plicht, bij u ernstig te protesteren tegen deze censuur, maar ik heb daartoe nauwelijks de moed, omdat ik er absoluut van overtuigd ben, dat u de 'kleine doorhalingen' niet goedkeurt. [...] Daarom lijkt het mij volkomen hopeloos, met de heer Lion over die zaken verder te discussiëren; het gaat immers niet om meningsverschillen die men kan oplossen, maar om een verminking."

Op 13 januari 1938 constateerde Ter Braak tegenover Thelen: *“Thomas zat in de knel, maar hij heeft zich nu toch (voorloopig althans) netjes gedragen. [...]. Lion zal wel een pak voor de broek¹⁰ gehad hebben.”* Dat resulteerde in een slaafse houding die Ter Braak nog minder beviel, zoals hij op 10 februari schreef: *“De samenwerking met Lion vind ik ondanks de interventie van Mann niet prettig meer. Hij heeft nu een slaafse toon, die me nog minder bevalt dan de vroegere, en hij deinst er niettemin geenszins voor terug om steeds weer verkapte voorwaarden te scheppen. Voor de toekomst verwacht ik van Mass und Wert dus niets meer.”* Lion moet enigszins op zijn schreden teruggekomen zijn, want op 3 maart 1938 stuurde Ter Braak correctievellen naar Thelen met de opmerking: *“u zult zien dat ik Lion een paar inkortingen heb gegund die niet van wezenlijke betekenis zijn.”*

De volgende dag reageerde Ter Braak op een brief die de zijne had gekruist. Thelens vertaling van *Paulus* van Teixeira de Pascoaes was door de Zwitserse uitgever Rascher geweigerd, omdat hij moeilijkheden met Nazi-Duitsland vreesde. *“De vraag rijst: is dit Europa niet overal rijp voor de Hitlerij? Als je met zo’n ‘cultuur’ te maken krijgt, kun je net zo goed ‘Sieg Heil’ roepen. Dat is mijn ‘primaire reactie’.”* Op 2 februari had Ter Braak al angstig gevraagd: *“Wat vindt u van de Oostenrijkse kwestie? Die schurk Hitler is toch nog steeds veel gevaarlijker dan men soms, gerustgesteld door een kleine pauze, meent te weten. Wat doet Mussolini? Waar is de Wacht am Brenner?”* De op handen zijnde annexatie van Oostenrijk zou zonder meer een grote aderlating voor de exil-uitgeverijen betekenen. *“De Oostenrijkers waren immers grote klanten”* schreef Ter Braak op 19 maart 1938 aan Thelen.

Met Lion boterde het intussen toch niet, gezien de opmerking van Thelen op 14 juli 1938: *“Lion lijkt de ‘antichristen’ aan zich voorbij te willen laten gaan, althans schuift hij de publicatie op de lange baan. Ik hoor niets meer van hem, mijn laatste brief heeft hij onbeantwoord gelaten.”* Twee dagen later meende Ter Braak, niet zonder enige zelfspot: *“Ik voel steeds duidelijker, dat mijn titel ‘Politicus zonder Partij’ een omen was. Ook een zeer onaangename correspondentie met Lion heeft me daarvan nog eens overtuigd. Die kerel is eenvoudigweg ongenietbaar (unspeakable) en bovendien schrijft hij brieven die ik niet kan lezen! Zelfs de hulp van Salden¹¹ en Merz¹² was niet voldoende om de tekst te ontcijferen! [...] U hebt een fijne auteur uitgezocht om te vertalen, zelfs als alles al gezet is, lijkt het nog verkeerd te gaan. Des te dankbaarder ben ik u voor alles wat u hebt gedaan.”*

Een voorlopig hoogtepunt in de vorm van een dieptepunt stond voor de deur. 21 augustus 1938: *“Bijgevoegd het laatste (?) bedrijf van de tragedie. Ik ontving in Juan-les-Pins van de oplichter Lion een heel gemene brief, die me eindelijk duidelijk maakte, dat die kerel mij sinds maanden probeert voor het lapje te houden en dat de publicatie van het essay in Mass und Wert helemaal niet zal plaatsvinden. Daarop heb ik meteen een brief aan Mann geschreven,¹³ in de stiekeme hoop dat hij die man eruitsmijten zou of minstens straffen. Na twee weken krijg ik de brief die ik meestuur! U zult begrijpen dat ik niet alleen teleurgesteld,*

¹⁰ De cursieve gedeeltes in deze brief waren oorspronkelijk in het Nederlands. Althans in het briefconcept.

¹¹ Helmut ‘Bobby’ Salden.

¹² Konrad Merz, schrijversnaam van Kurt Lehmann.

¹³ Helaas ontbreekt ook deze brief.

maar ook woedend ben: mijn antwoord is, hoop ik, ondubbelzinnig. Als Mann nu weer met flauwe smoezen antwoordt, is hij voor mij niet meer waard dan Goebbels." En de brief van 28 augustus liet niets aan duidelijkheid te wensen over: "Ingesloten het antwoord Thomae. Ik moet zeggen dat ik deze vastberadenheid niet meer had verwacht en dat ik me over zijn toezegging verheug. U zult nu niet voor niets hebben gewerkt! Ik ben ervan overtuigd, na deze brief, dat die Lion een nog grotere zwendelaar is geweest dan wij allen hebben geloofd; dat hij eruit vliegt, is in ieder geval al iets. [...] Waarom moest eigenlijk mijn essay verdwijnen, nadat Thomas eerst nog zo ijverig zijn best gedaan had (tegen Lion!)?? Zoals u uit mijn antwoord zult opmaken, blijf ik voor wat betreft verdere medewerking zeer skeptisch. Ik wil die alleen maar daarom niet principieel afwijzen, omdat je nooit kunt weten, in hoeverre wij elkaar tegen deze Nazi's toch nog kunnen ondersteunen." Een standpunt dat in die dagen begrijpelijk en redelijk genoemd kon worden. 30 september 1938 liet Ter Braak aan Thelen weten: "De gedragingen van de heren Lion en Oprecht, die ik niet uit elkaar kan houden, vind ik direct stuitend. Waarom probeert Lion, nadat hij gemene streken heeft uitgehaald (hij of Oprecht), nu nog in het gevlij te komen? Betalen moeten ze, dat is het enige. Zoals u weet, heeft Mann mij beloofd en gegarandeerd, dat u het geld uitbetaald wordt. [...] Ik heb, zoals ik u schreef, niet met 'Mass und Wert' gebroken, omdat we tegen het nationaalsocialisme nog steeds een front vormen. Ik heb er dus principieel niets tegen, als u 'Nationaalsocialisme als Rancuneleer' voor die lui vertaalt. Wie garandeert ons echter, dat u niet opnieuw voor niets hebt gewerkt?" In ieder geval bleek Thelen toch voor zijn werk beloond: "Dat u het geld hebt ontvangen, is in ieder geval iets, ook al is het niet veel. Ik beschouw de kwestie Lion als hopeloos. Misschien is hij niet alleen een lafaard, maar ook een beetje krankzinnig." Mensen als Lion vond hij "erger dan de Nazi's, zij willen tot iedere prijs vasthouden aan wat men niet meer kan vasthouden. Vandaar die laffe houding en dat enthousiasme zonder gevolgen." (17 oktober 1938). Van *Nationalsozialismus als Rankünelehre* bestaat een typoscript met het datumstempel 24 oktober 1938 alsmede een stempel met Albert Vigoleis Thelen en een met Auressio, maar van enige publicatie toen of later is niets bekend.

In de op een na laatste brief, 21 juli 1939, van Ter Braak aan Thelen kwam de zaak Lion nog eenmaal ter sprake, maar de inhoud richtte zich tegelijk op de onaangename situatie, waarmee Ter Braak bij zijn liberale en toch tamelijk conservatieve krant te maken kreeg:

"Sinds lang hebt u van mij niets gehoord. Zoals u weet, was ik in een scherp conflict met mijn krant verwickeld, wegens de persvrijheid; ik had mijn ontslag ingediend, maar die lui hebben 'bakzeil gehaald' en nu zit ik weer in m'n beroep, alsof er niets gebeurd was. Eerste vraag: is er van u nog een bijdrage ongepubliceerd gebleven? Ik ben in deze anderhalve maand de controle over mijn aangelegenheden een beetje verloren. En zo nee, stuurt u mij spoedig iets nieuws van Fabrizius. Sympathiestaking is nu niet meer nodig en ik wil u niet in Het Vaderland missen. [...] En hoe zit het met uw reis naar Portugal? Ik stuur deze brief naar Auressio, omdat ik niet beter weet, dan dat u nog daar bent. Eergisteren was ik bij Thomas Mann en eega; zij zijn in Noordwijk om bij te komen. Ik heb ook de netelige Lionkwestie nog eens met hem doorgenomen, maar veel nieuws heeft dat niet opgeleverd. Menselijk gesproken moet ik zeggen, dat Mann mij

toch steeds weer goed bevalt, hij is eenvoudig en zuiver, hoewel een beetje al te veel 19e eeuw. [...]"

Ter Braaks laatste brief aan Thelen van 2 maart 1940 is haast visionair te noemen en wees op een schrikwekkende manier vooruit naar de gebeurtenissen in mei 1940.

"Lieber Thelen

Telkens heb ik het plan je te schrijven en telkens is het weer in rook vervlogen, ook na je nieuwe zending *Duitsche Letteren in den Vreemde*, die volgende week meegaat. Vanmorgen komt het alleraardigste portret van Pascoaes met opdracht, en nu wil ik geen moment langer wachten. Bedank den geveer vooral bijzonder hartelijk voor deze attentie! Ik zou erg graag eens persoonlijk met hem kennis maken, want een grooter antipode heb ik in de letteren nog zelden ontmoet. Er wordt binnenkort een vliegdienst Nederland-Lissabon geopend; misschien zouden wij in den zomer eens de beenen kunnen nemen naar Portugal en ook den kasteelheer van Amarante en zijn lijfhumanist bezoeken? Natuurlijk wanneer de situatie ongeveer blijft zoals zij is, of als Ad.H. vernietigd is; overrompelt hij dezer dagen Nederland, dan zal ik misschien je aanschijn na 1930 niet meer terugzien. Het Iberische schiereiland is nu, althans voor het bloote oog, een van de rustigste plekken van de wereld, wat vroeger met Finland het geval was. Desondanks heb ik er behoefte aan een beetje plannen te maken; Portugal zou ik bij uitstek graag zien, en wie weet of de vliegmaatschappij mij geen journalistenkorting wil verlenen.

Alles gaat hier overigens een niet ongewonen gang. Er worden zoo nu en dan vliegtuigen van je landgenooten beschoten, die hier vast foto's willen maken; en verder worden er al meer fortten aangelegd om de Waterlinie te verdedigen, als het moffentuig (je verontschuldigt mij?) over de grenzen mocht komen. De oorlog is ons een obsessie, maar toch went men ook aan deze toestand zoo'n beetje. Ik heb zoo juist het tweede boek van Rauschnig, de gesprekken met Hitler, vertaald, maar vrees, dat ze wel verboden zullen worden; dit document is enorm interessant, maar ook voor den Duitschen gezant. Je begrijpt nu zeker ook wel waarom ik uit je vorige kroniek over *Duitsche Letteren* ongeveer alles wat politiek was heb moeten schrappen. De dagbladen munten hier n.l. uit door de meest kleurlooze neutraliteit, die denkbaar is, om vooral toch maar geen aanstoot te geven aan dien meneer Adolf. Alsof deze zich aan dergelijke fatsoensoverwegingen zou storen!

Ga in ieder geval voort met dien *Letteren*; ik besnoei ze wel, als het noodig is en tracht altijd zooveel te behouden als vereenigbaar is met het dagbladkarakter. Krijg je de recensie-exemplaren regelmatig door? En bewijsnummers en geld? Ik zond ook een ex. van mijn Hieronymus-critiek aan Pascoaes.

Salden maakt hier als bandontwerper opgang. Wij zien hem dikwijls. Met Henny Marsman heb ik de verbindingen een weinig verloren. Greshoff zit, zoals je zeker weet, in Kaapstad, Du Perron is weer hier en woont dicht in onze buurt.

Hart. gr. ook van Ant en aan je vrouw, benevens aan den sympathieken onbekenden antipode Pascoaes,

misschien tot ziens in Lusitania,¹⁴

Menno ter Braak"

¹⁴ Lusitania was de Romeinse naam voor Portugal.

Een belangrijke opmerking in deze brief is de schijnbaar terloopse vaststelling dat Ter Braak en Thelen elkaar na een Duitse inval in Nederland niet meer zouden zien. Daaruit kan men opmaken, dat Ter Braak van plan was, zich in dat geval van het leven te beroven, wat doet vermoeden, dat het niet om een beslissing in de paniek van het ogenblik is gegaan. Voor 1930 moet men weliswaar 1931 lezen, maar belangrijker is, dat Ter Braak bevestigde, dat zij elkaar in de tijd tot 1940 niet meer hadden ontmoet. Zo'n bewering heeft ook meer gewicht dan de veronderstelling dat zij elkaar wel in de tussentijd hadden ontmoet.

Evenzeer van belang is de bijna terloops vermelde mogelijkheid, op de uitnodiging van Thelen in te gaan en naar Portugal te gaan. Als dat gebeurd was, dan had het culturele leven in het naoorlogse Nederland er heel anders uitgezien.